

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE GEÇEN *baça*- FİİLİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

About the Verb *baça*- Located in Old Uighur Turkish

Ertan BESLİ*

Özet

Köken bilim dil bilimin önemli çalışma alanlarından biridir ve günümüzde de gelişimini sürdüren kendine özgü yöntemleri vardır. Söz konusu yöntemler ile ses, kelime ve anlam bilim yasalarının gerekleri yerine getirildiğinde bir kelimenin köken bilim açısından analizi ve sentezi yapılabilir. Türk dilinin kelime varlığı üzerine yapılan köken bilim araştırmaları 19. yüzyılda başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. Bu çalışmamızın sonucunda incelediğimiz *baça*- fiilinin köken bilgisi ve sahip olduğu anlamsal gelişim süreci için yeni bir açıklama önerdik. Bu araştırmada kullandığımız yöntem şu şekilde özetlenebilir: Eski ve Orta Türkçe kelimelerin köken bilgisi ve bu konu üzerine yapılmış sözlüklerin oluşturduğu sahanın temel eserleri “Rusça, İngilizce ve Almanca” dillerinde yazılmıştır. “Leksika, “Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen”, “Drevnetyurskiy Slovar”, “Etymological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish” ve “Old Turkish Word Formation” adlı eserler sahaya birçok malzeme kazandırmıştır. Türkiye’de yapılmış iki değerli saha sözlüğü de güncel bazı malzemeyi sahaya kazandırmıştır: “Köken Bilim Sözlüğü” ve “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü”.

Eski Uygur Türkçesinde *baça*- ‘oruç tutmak’ fiili geçmektedir. Bu fiilden türemiş bir isim olan *baçaq* ‘hristiyanların orucu, perhizi’ Eski Uygur Türkçesinde ve Divanü Lugatî’t-Türk’te yer alır. Bu makalede *baça*- fiilinin kökeni, fonetik, morfolojik ve semantik bakımından geçirdiği değişiklikler analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Köken bilim, Eski Uygur Türkçesi.

Abstract

The scope of the this article which is called as “About the Etymology of the Verb *baça*-” is limited to the Old and Medieval Turkish texts between the 8th-11th century and it will be based on the written materials of Turkish texts between the 8th-11th century. The material of this work was recieved by scanning etymological dictionaries “Leksika, “Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen”, “Drevnetyurskiy Slovar”, “Etymological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish” and “Old Turkish Word Formation”. Also, in this article two contemporary dictionaries have been scanned for the verb *baça*-: “Köken Bilim Sözlüğü” ve “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü”. In Old Uighur Turkish there was the verb *baça*- ‘oruç tutmak’. *baçaq* ‘fasting’ is a word deriving from the verb *baça*- was located in Old Uighur Turkish Texts and Divanü Lugatî’t- Türk. In this article the verb *baça*- will be analyzed in concept of its origin, and changes in terms of phonetic and semantic.

Keywords: Etymology, Old Uighur Turkish.

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eski Türk Dili, Sinop-TÜRKİYE, E-posta: ertanbesli@hotmail.com.tr.

Moğolca: *baçağ, maçağ* (EDT 293, EUTS 20)

Tarihi Türk Dili Lehçeleri

Eski Uygur Türkçesi: *baça-* ‘tutmak, oruç tutmak’ (M III 49 7, TT VII 26 4-5); Karahanlı Türkçesi: *baçağ* ‘hristiyanların orucu, perhizi’ (DLT I 411 23).

Tarihi Türk Dili Metinleri:

kim maña atayu arıg *baçağ baçasar* (M III 49 7)

“Beni kim davet ederse ve gerçek bir *oruç tutarsa*.”

yeti künke tegi begli yutuzlu *baçap* (TT VII 26 4-5)

“Karı koca yedi gün *oruç tutmalıdır*.”

Araştırılan Fiilin Etimolojisi

Söz konusu kelimenin kökeni üzerine farklı görüşler vardır: *baça:k* (dini nitelikli bir oruç) kelimesine ilişkin görüşlere rağmen şüphesiz Türkçe bir kelimedir: ‘kim maña atayu arıg *baçağ baçasar*’ “whoever calls on me and keeps a pure fast” (Clauson 1972: 293). Bu örnekte ve yukarıdaki ilk cümle örneğinde görüldüğü gibi *baçağ baçasar* ikilisinde *baçağ* ‘oruç’ *baçasar* türevindeki *baça-* ‘tutmak’ anlamındadır. G. Clauson *baça:k* isim şeklinin *baça-* fiilinden türemiş Moğolcaya geçmiş Türkçe bir alıntı olduğunu söyleyip söz konusu şeklin Türkçede alıntı bir kelime olarak yer almayan Soğudça: *p’şyk* ‘hymn’ kelimesinden getirilmesini yanlış bulmuştur. Adı geçen araştırmacı Karahanlı Türkçesinde bu kelimenin *oruç* kelimesi ile yer değiştirdiğini belirtmiştir (Clauson 1972: 293).

baça- ‘oruç tutmak’ şeklinin Soğudça: *pāç* şekli ile karşılaştırılması istenmiştir (Caferoğlu 1993: 20). Söz konusu fiil Soğudça: *pāç* şekline dayanır, o da *pa-* ‘korunmak’ anlamından ‘oruç tutmak’ ve de *baçağ, baçağ* ‘oruç’ olur (Gabain 2000: 266). *baçağ* şekli ETŞ’de *baç-a-ğ* şeklinde ayrılmıştır. *baç* şekli Soğudça: *pāç* (*pa-* ‘sakınmak, dikkatli olmak’) şeklinden gelmiş olarak gösterilip isimden fiil yapma eki *a-* ile genişletildiği söylenmekte ve sonra da fiilden isim yapma eki *-ğ* ile şeklin tahlili verilmiştir: *baça-* ‘oruç tutmak’ ve *baçağ* ‘oruç’ (Arat 1991: 419). K. Eraslan ise söz konusu araştırılan fiili *baça-* (< *baç +a-*) ‘oruç tutmak’ şeklinde vermiştir. Ayrıca adı geçen araştırmacı *baç* (< Soğudça: **pāç; pa-* ‘korunmak’) ‘oruç’ isim şeklini de vermiştir (Eraslan 2012: 555).

Sonuç

Biz burada G. Clauson’un şüphesiz ifadesiyle teklif ettiği *baça-* fiilinin Türkçe bir kelime olduğu şeklindeki köken açıklamasını benimseyerek bu tahlili birkaç adım daha geriden almayı teklif ediyoruz: Hemen yukarıda K. Eraslan *baça-* (< *baç+a-*) tahlilini vermiştir. Ayrıca söz konusu araştırmacı *baç* ‘oruç’ (< Soğudça: **pāç; pa-* ‘korunmak’) tahlilini şüpheli olarak göstermiştir. Bize göre söz konusu kelimenin etimolojik açıklaması *ba-ç+a-* şeklinde olup kelimenin kökeninin *ba-* ‘bağlamak, birleştirmek’ fiil kökünden gelmiş olabileceği düşüncesindeyiz. Nitekim *ba-* fiili Göktürkçeden itibaren Türk dilinin tarihi lehçelerinde kullanılmıştır:

atıg ıka *bayur* ertimiz

“Atları ağaçlara *bağlıyorduk*” (T. 1 K 3)

alku ağığlıg nomlarta ırağ öngi üdrülüp *badaçı* bağındın

“Bütün asravalı dharmalarda *bağlayan* bağından uzağa ayrılıp” (Üİ 106a 12-13)

kim erse köñül *badı* erse añar

“Kim ona gönül *bağladıysa*” (KB 3543)

ihrām *badı*

“ihrama *girdi*” (ME 30 8)

Hemen yukarıdaki örnekte *ihrama girmek* anlamında *ihram ba-* kullanılmıştır. *ihram* ismi için TDK tarafından şu sözlük tanımları yer almıştır:

1. Hacıların örtündükleri dikişsiz bürgü. 2. Yün yaygı. 3. *Hacca veya umreye giden Müslüman'ın dinî olarak yapılması yasak olmayan bazı şeyleri kendisine yasaklaması*. 4. *esk. Yunanların, Romalıların, günümüzde de Berberilerin büründükleri geniş, beyaz, yünlü çarşaftan giysi (www.tdk.com)*.

Söz konusu *ihram ba-* tabiri hemen yukarıdaki 3. tanımda da yer aldığı üzere “hacca veya umreye giden Müslüman'ın dini olarak yapılması yasak olmayan bazı fiil ve davranışları kendisine yasaklaması” anlamına gelir. Bu anlamı hemen yukarıdaki örnekte *ba-* fiilinin verdiği görülür. Söz konusu kullanım *baçağ baça-* kullanımıyla anlam bakımından yakındır. *baçağ baça-* kullanımında da normal zamanda yenilmesi ve içilmesi serbest olan yiyecek ve içecekler belli bir süre için yasaklanmıştır.

Bilindiği gibi *-ç* fiilden isim yapan bir ektir ve seyrek de olsa dönüşlülük çatısı olmayan fiillere de gelebilir (Eraslan 2012: 104). Nitekim *aşaç* ‘tencere, kazan’ (KE 228v7, 15; 16), *sevinç* (KBS 759), *tıkaç* (KBS 889) ve *bağlaç*, *basınç*, *bilinç*, *gülünç*, *iğrenç*, *inanç*, *kışkanç*, *tümleç*; *utanç* (TDA 478) kelimeleri de bu şekilde oluşmuştur. Daha sonra ise söz konusu *baç* isim şekli *-a* isimden fiil yapma ekiyle incelenen fiili oluşturmuştur. G. Clauson *ba-* fiilini ‘to bind, to fasten’ anlamlarında vermiştir (Clauson 1972: 292). İngilizce sözlükte de *to fast* için ‘to go without food as a religious duty’, *fast* ismi içinse ‘a period of not eating food’ denmiştir. Bu sözlükte *to fasten* içinse ‘to join, fix (things)’ firmly anlamı verilmiştir (O 231). Çevirim içi İngilizce etimoloji sözlüğünde de *to fasten*, *to fast* ve *fast* kelimelerinin ses, yapı ve anlam olarak bağlantıları olduğuna dair bulgular vardır (OED). Ayrıca VEWT’de *baça* şekli için Almanca ‘fasten’, *baça-ğ* ve *baça-k* şekilleri içinse ‘Fasten der Christen’ verilmiştir (Räsänen 1969: 53). Hem buradan hareket ederek hem de aynı ses, yapı ve anlam bağının Eski Türkçe *ba-* > *ba-ç* > *ba-ç+a-* kelime tahlilinde de olduğunu düşünerek araştırmacıları incelenen fiilin etimolojisini yeniden değerlendirmeye davet ediyoruz.

Kısaltmalar

DLT: Divanü Lûgat-İt-Türk

KB: Kutadgu Bilig

KBS: Köken Bilim Sözlüğü

KE: Kısasü'l Enbiya

ETD: Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

ETG: Eski Türkçenin Grameri

ETŞ: Eski Türk Şiiri

EUTG: Eski Uygur Türkçesi Grameri

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

M: Manichaica

ME: Mukaddimetü'l Edeb

O: Oxford Student's Dictionary of Current English

OTWF: Old Turkic Word Formation

OED: Online Etymological Dictionary

TDA: Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım

T. K: Tonyukuk kuzey

TT: Turfanishe Text

Üİ: üç itigsizler

VEWT: Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen

Kaynakça

ARAT, Reşid Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ARAT, Reşid Rahmeti ve GABAIN A. von (1936), *Türkische Turfan Texte VII*, Berlin: ABAW

ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l Enbiya II Dizin*, Ankara: TDK.

CÂFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

CLAUSON, Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: The Clarendon Press.

ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.

GABAIN, A. von (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara: TDK.

GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK.

KÂŞGARLI, Mahmud (2006), *Divanü Lûgat-it-Türk*, (Çev. Besim Atalay), 5. baskı, Ankara: TDK.

Le COQ, A. von (1922), *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin: APAW.

Online Etymological Dictionary (çevirim içi)

ÖZKAN, Mustafa vd. (2006), *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seurayay.

RUSE, Christina (1988), *Oxford Student's Dictionary of Current English*, 2. Baskı, Oxford: Oxford University Press.

www.tdk.com